

KOVÁCS ANDRÁS

FEJEDELMI ÉPÍTKEZÉSEK ERDÉLYBEN

■ Az Erdélyi Fejedelemség kialakulási folyamatában előzményként kell megkülönböztetnünk az Izabella és János Zsigmond Erdélybe érkezésével (1541) kezdődő és nagyjából a fejedelemség nemzetközi elismerésének lehetőségét körvonalazó drinápolyi békéig (1568), illetve a tényleges elismerését jelentő speyeri egyezmény megkötéséig (1570) terjedő korszakot. Valójában csak akkortól nevezhetjük az országot fejedelemségnek, uralkodóját pedig fejedelemnek, akkora körvonalazódnak az Erdély államiságát meghatározó intézmények. Ha az alábbiakban mégis együtt tekintjük át az 1541-től kezdődő és az önálló fejedelemség korszakát lezáró Lipót-féle diploma kiadásáig (1692) terjedő korszak legfontosabb, uralkodók által kezdeményezett építkezéseit, azért tesszük, mert kétségtelen, hogy a fejedelemség kialakulásának folyamatában már 1541 után megfogalmazódtak az egész korszakra jellemző új építészeti feladatok. Ez az áttekintés nem helyettesíti az erdélyi építészet történetét, bár kétségtelenül a korszak legigényesebb, mások számára is mintául szolgáló építkezéseit veszi sorra.

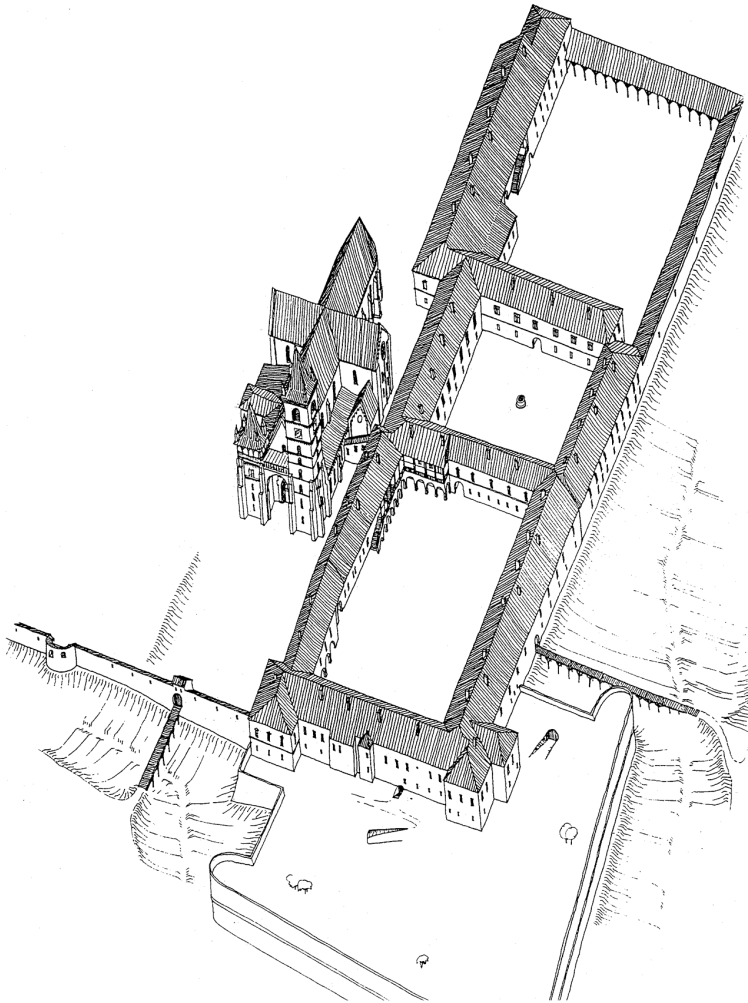
Ha stíluskorszakként kell felfognunk ezt a vizsgált mintegy másfélszáz évet, akkor elmondhatjuk, hogy alakulására a reneszánsz művészet különböző irányzatai nyomták rá a bélyegüket, s annak ellenére, hogy a 16. század végétől előbb Itáliában, később, többnyire a harmincéves háború után már Közép-Európában is a barokk különböző irányzatait szemlélhetjük, az elszigetelt és az európai művészet fejlődését meghatározó központoktól távol eső Erdély építészetét az érett és késő

Békés építés nyugodt,
később sokszor
vissza is sírt,
eszményített négy és fél
évtizede vette kezdetét
Bethlen Gábor
fejedelemmé
választásával.

reneszánsz különböző, sokszor immár hazai műhelyekben alakított, egyre provinciálisabb formái befolyásolták.¹

Izabella és a kis János Zsigmond udvartartása 1542-től, Statileo János erdélyi püspök halálától kezdve Gyulafehérvár várfalak által is védett városában és püspöki palotájában rendezkedett be. A következő évtizedek folyamán, a hitújítás újabb és újabb hullámai közepette kisajátították s a fejedelmi udvar eltartására fordították a püspökség és a káptalan birtokait.² Ez a Gyulafehérvárról adminisztrált jelentős birtokegyüttes, amelyhez még néhány nagy kiterjedésű várbirtok (Déva, Görgény, Újbálványos, Várad, Kővár, Huszt) csatlakozott, képezte a fejedelmi vagyon alapját, biztosította a különböző kincstári jövedelmek és a diéta által megszavazott adók mellett az udvar eltartását. Minthogy az állam és a fejedelem pénzügyei összemosódtak, az építkezések egy részét is ilyen jövedelmekből fedezték, míg a kimondottan állami építkezésekre (végvárad, Gyulafehérvár vára, *Collegium Academicum*) évente szavaztak meg pénzbeli hozzájárulást és országos vagy csupán a szomszédos vármezők lakóit mozgósító közmunkát a rendek.

E korai s önmagában is tovább tagolható közel három évtizedre vonatkozóan kevés adattal rendelkezünk. 1551-ig elsősorban Martinuzzi (Fráter) György váradi püspök akaratából indult építkezésekre utalnak forrásaink. Közülük a hadügyi forradalom legkorábbi, 1538 táján elkezdett hazai emlékének számító Újbálványos/Szamosújvár olaszbástyás várának a kiépítése a legfontosabb. A munkálatokat valószínűleg Domenico da Bologna királyi építész tervezte, akit 1540-ben találunk az építkezésen.³

Fráter György meggyilkolását követően elsődleges jelentőségű feladat lett a török elleni védekezés. Abban a néhány évben (1556-ig) Castaldo, majd a Ferdinánd király által kinevezett vajdák szervezték a védekezést. A Maros völgyének a megerősítésére Temesvár bevétele (1552) és Lippa feladása után Marosillye középkori eredetű *castellum*át erősítették,⁴ akárcsak a közeli Branyicskát előretolt megfigyelőpontjai gyanánt a Castaldo és a vajdák által is kiemelt jelentőségű várként kezelt Dévának. Dobó István erdélyi vajdasága idején Domokos nevű öccsére bízta ezt a fontos várat, melynek 1640-ben *Dobo vagy kerek fejér bástyáját* említik. Erősítették a déli határvonalat is, Brassót és Nagyszebent, továbbá a Havasalföldéből és Moldvából Erdélybe vezető szorosokat.

Gyulafehérvár Castaldo által építtetett erősítéseinek ma már nyomát sem találjuk. Giovann'Andrea Gromo azonban azt állította 1564 után, hogy a Castaldo által emelt négy bástyával és négy ágyúpaddal erősített, „*alla moderna*” védőöve ezt a várat bevehetetlenné tette. A vár néhány év alatt létrehozott védműveit földből és fából építhették.

Abban az időben, Izabellának és fiának a visszatértéig (1556), a várban Bornemiza (Abstemius) Pál püspök székelt. A középkori püspöki palotát valamennyire alakította ő is, egy feliratával és címerével díszes, a 18. században még létező ajtókeret tanúsította ezt, s bizonyította, hogy az emeletre vezető reprezentatív lépcső végpontja akkor az udvar keleti oldalán (a mai kaszárnyaépület nyugati szárnyában) volt.⁵

Szamosközy István szövegeiben többször is találkozunk Izabella királyné (megh. 1559) „épületeire”, „palotájára” (ti. reprezentatív termére) vonatkozó utalásokkal, s ezek egybehangzóan arra engednek következtetni, hogy az özvegy királyné a Várdai Ferenc püspök által kialakított, átépített, ma már nem is létező emeleti traktust lakhatta, nagyjából a székesegyház déli tornyának a szomszédságában.⁶

János Zsigmond (megh. 1571) építkezéseit ugyanaz a szerző egyetlen passzusban, hihetőleg Gianmichele Bruto szövegét idézve értékelte:⁷

„Gyulafehérvárott nagyszabású épületeket emelt. A fejedelmi palotákat, amelyek korábban a püspökök nemtörődömsége miatt szűkek és kisszerűek voltak, kibővítette és ragyogóvá varázsolta. A falakat kívülről és belülről tudós hozzáértéssel készült festményekkel díszítette; csataképekkel, városok ostromának leírásával, bölcs emblémákkal ékesítette a nagy- meg kisebblőt és a szobákat, amelyeket aranyozott művű és faragott rózsákkal ékesített kazettás mennyezetekkel emelt ki. A helyiségeket nagyszerű és ünnepélyes szőnyegekkel meg kárpitokkal úgy felszerelte, hogy magukon az épületeken is látszódjék a műveltséggel párosult királyi fenség.”⁸

E meglehetősen homályos fogalmazású szövegben feltűnő a régi, szűkös püspöki palota kibővítéséről szóló információ, mellette pedig, ha jól értelmezzük, arról esik szó, hogy bizonyos helyiségeket – köztük a később többször, nemcsak Gyulafehérvárott emlegetett nagyobb és kisebb ebédlőpalotát, esetleg saját szobáit (ti. audienciásházát és hálózát?) – faragott és aranyozott rózsákkal ékes kazettás mennyezetekkel díszítettet. Az tehát kétségtelen, hogy az uralkodói reprezentáció legfontosabb emeleti helyiségeiről, nem akármilyen szobákról, kamarákról van itt szó. A mai palotaépület északi szárnyát, úgy tűnik, tényleg bővítették, mert az emelet nyolc méter széles helyiségsora a földszint eredetileg nyitott, pilléreken nyugvó, négyarkásos

homlokzatú, boltozott folyosójára támaszkodik, amelyet kétségtelenül hozzáragasztottak⁹ a középkorból származó, sokkal keskenyebb, magasföldszintes épület udvari oldalához. Az udvar szemközti, déli oldalának az emeletén¹⁰ a legutóbbi évtizedek helyreállítási munkálatai során bukkant fel egy ión pilaszterekkel alakított hármaskerambó néhány darabja.¹¹ Ezek alapján vélelmezhető, bár egyelőre nem bizonyítható, hogy az Izabella által lakott szárnyal átellenben még János Zsigmond számára épülhetett 1559 előtt¹² egy emeleti helyiségsor. Ezt díszíthették kívül is, belül is falfestmények meg a fentebb idézett leírásban szereplő, aranyozott farózsákkal ékes kazettás mennyezetek.

Erdély ellenállásának a megtörésére 1564-ben I. Miksa (1564–1576) fegyverembargót léptetett életbe, s ezzel rákényszerítette János Zsigmondot és környezetét a gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntőház létrehozására. Helye a vár délkeleti sarkában, a később Kendervárnak nevezett, raktárakat és öntőműhelyeket meg olvasztókemencéket összpontosító együttesben volt.

A székely felkelés folyamánként Székelyföldön két várat emeltek, Udvarhelyen és Várhegyen/Lécfalván. Szerkezetüket a korszak forradalmi újítását képviselő olaszbástyás rendszer jellemzi. A fejedelemség határainak védelmére 1569-ben Váradon új bástya építésébe kezdtek. Minthogy a rákövetkező évben immár két bástya építéséről olvasunk, állíthatjuk, hogy 1570 késő tavaszára már biztosan körvonalazódott az a terv, hogy ötszögű olaszbástyás erődde alakítsák a fejedelmi Erdély e jelentős végvárát. Úgy tűnik, hogy a még ratifikálatlan békeszerződés kedvezményezettje, I. Miksa maga is támogatta a törökök elleni védelem kulcsfontosságú támaszpontjával kiválasztott bihari erődítés megépítését, mert a vár tervezője, egy magát *Julius Caesar fundátornak* nevező építész a szatmári Habsburg-erődítmény építését vezénylő Giulio Cesare Baldigarával látszik azonosnak.¹³ Ha nem szökevényként, akkor csak Miksa és az Udvari Haditanács engedélyével érkezhetett Váradra. Akárcsak Szatmáron, Váradon is szabályos ötszögű és ötbástyás erődítményt tervezett, amelynek első bástyáját, a viszonylag kisméretű Királyfia bástyát megrendelőjéről, János Zsigmondról nevezték el. A védőív kiépítését jelentősen megnövelt alapterületű bástyákkal végül 1627-ben fejezték be; elmondható róla, hogy létrejött a gyéren lakott, társadalmi szervezetét és anyagi lehetőségeit tekintve is viszonylag elmaradott fejedelemség legnagyobb megvalósítása volt.¹⁴

Erdemes még János Zsigmondnak egy megvalósulatlan tervéről is szót ejtenünk: szűkszavú források utalnak arra az elképzelésére, hogy székhelyét a Maros bal partjának közelében található Szászsebesre helyezze. Atyja, János király 1541-ben, születésének évében ebben a Szász Egyetemhez tartozó s az ellene lázadó Szebenbe meg Fogarasba vezető utat ellenőrző városban hunyt el. Az Erdélyt átszelő utakhoz viszonyítva Gyulafehérvárhoz hasonlóan központi elhelyezkedésű, de Fehérvárral ellentétben sík, tehát olaszbástyás erődítésre alkalmasabb területen, két, viszonylag bővíző hegyi patak között fekvő Sebesen székelt később Giovanni Battista Castaldo is erdélyi tartózkodása idején, s az sem lehet véletlen, hogy a város közvetlen közelében, Alvincen alakította ki 1546-tól kezdve a rezidenciáját Martinuzzi György. Szászsebes erődítése így középítkezésnek számított már Castaldo idejében, s az építkezés terhein utóbb a fejedelem meg a rendek (a vármegyék, a székelyek és a szászok) osztottak. Valószínűleg a gyulafehérvári vár közmondásos vízhiányát, sebezhetőségét szerették volna így orvosolni, semmibe véve a Szász Egyetemhez tartozó város Mátyás és János király által is megtépdessett kiváltságait.¹⁵ János Zsigmond uralkodása végén már „ünnepélyes privilégiumokkal ellátott” egyetem alapítását tervezte a városban, talán annak egykori domonkos kolostorában,¹⁶ amelynek tanáiraivá a piemonti származású bázeli tudóst, Coelius Secundus Curiót (1503–1569) és a francia Petrus Ramust/Pierre de la Ramée-t (1515–1572) igyekezett megnyerni.¹⁷

Az örökébe lépő Báthory István fejedelem (1571–1586) és lengyel király (1576–1586), valamint erdélyi helyettese, bátyja, Kristóf (erdélyi vajda 1576–1581) azonban lemondott a Szászsebessel kapcsolatos tervekről. Ők a gyulafehérvári várat erősítették. 1574-ben favályútkban vezették be az ivóvizet a gyulafehérvári palotába. A vár krónikus víztelenségét ez persze nem oldotta meg, így később Báthory András bíboros-fejedelemmel (1599) az olasz építész, Simone Genga megtervezett egy csatornát, amely a magasabban fekvő Sárdról vezette volna be az Ompoly vizét a várárokba. Az elkezdett, részben ki is ásott mű kivitelezését a fejedelem bukása és halála szakította meg.

A Báthory fivérek legfontosabb célkitűzése azonban Várad várának a továbbépítése volt: befejezték a Csonka bástyát, majd megépítették az Aranyos (ti. aranyozott Báthory-címerrel díszített), végül pedig a 120 méteres homlokkalú Veres bástyát, s már Zsigmond uralma (1588–1603) alatt körvonalazódott a vár utolsó, igaz, egyelőre még csak paliszádkerítésbe foglalt, hasonló méretű Földbástyája is. Az erődítmény befejezetlensége ellenére is sikerrel állta 1598 őszén a törökök ostromát.¹⁸

A Báthory fivérek nevéhez fűződik Erdély két jezsuita iskolájának a létrehozása is. Kolozsvárott az egykori Farkas utcai ferences kolostort kapta meg 1579-ben a jezsuita rend, s a templommal átellenben fekvő telken 1582-re fel is épült öt tantermes iskolája. Ennek tanulói a létrehozni tervezett pápai szemináriumban kellett volna hogy folytassák filozófiai, később pedig teológiai tanulmányaikat. A szeminárium épületéhez össze is vásárolták a Farkas utca északi során a telkeket, felépítésére azonban, mivel az 1586-os nagy pestisben nemcsak a filozófiai kurzusra érett hallgatók, de a tanárok többsége is elhalt, továbbá mivel ugyanabban az évben legfőbb pártfogójuk és anyagi támogatójuk, Báthory István király is elhunyt, már nem kerülhetett sor, s 1588-ban – mint ismeretes – a medgyesi országgyűlés kitiltotta a rendet Erdélyből.¹⁹

Akárcsak Kolozsváron, Gyulafehérvárott is elhagyott kolostort, a domonkosokét kapta meg Báthory István jóvoltából a Jézus Társaság. Ez lett a székhelye itt működő iskolájuknak, melynek pápai szemináriummá fejlesztését szintén tervezték, mint kiviláglik az 1585-ben jóváhagyásra előbb a királyhoz, Lengyelországba, onnan pedig a rend központjába, Rómába küldött tervrajzok jelöléseiből (rendház = collegium, schola és seminarium). Akárcsak Kolozsváron, itt is elmaradt a továbblépés, a főiskolai szintű oktatás létrehozása, s nem sok valósult meg a viszonylag nagyszabású építkezéseket előírányzó tervekből sem.

Váradon kívül jelentősebb fejedelmi építkezésekről Báthory Zsigmond meglehetősen viharos uralkodása alatt nem tudunk. Visszahívta ugyan a jezsuitákat, akik újratekdték az oktatást Kolozsvárott és Gyulafehérvárott is, a katolikus egyház számára pedig 1595 márciusában visszafoglalta és a katolikus liturgiára készítve orgonával is felszereltette a gyulafehérvári nagytemplomot. Ennek kőoszlopokra támasztott karzatához a faragott köveket Kolozsvárról szállították tizennégy ökrös szekéren. Ezenkívül többször is olvasunk a kolozsvári számadásokban kőművesek és faragott kövek Gyulafehérvárra szállításáról, de ezek az időben is szétszórta utalások csupán kisebb munkálatokra engednek következtetni.²⁰ A tordai sókamaraház ma már nem létező, de Orbán Balázs által még reprodukált bejáratát díszítette a fejedelem címe-re és felirata,²¹ s egy másik faragvány arra is utal, hogy a dési sókamaraház épületét is akkoriban alakították.²² Zsigmond fejedelem hadjáratai, kapkodó országlása s a mindegyre változó körülmények azonban korántsem kedveztek az építkezéseknek.

A következő több mint egy évtized Erdély pusztulásának a kora volt. Különböző törekvéseket szolgáló s a kor szokásai szerint többnyire fizetetlen, éppen ezért megfektehetetlen zsoldos csapatok pusztították, éltek fel az ország tartalékait. A 17. század első évtizedének erdélyi viszonyait jól jellemzi az is, hogy Báthory Gábor (1608–1613) hosszabb uralkodása alatt sincs nyoma jelentősebb fejedelmi építkezés-

nek. Ő 1610 decemberében a még mindig kiégett, lakhatatlan fejedelmi palotájú, elnéptelenedett és védhetetlen székvárost, Gyulafehérvárt is felcserélte a Szász Egyetem családság révén megszállt központjával, Szebennel. Kíséretével, hajdúcsapattal közel négy évre beköltözött a város elűzött vagy elmenekült, kisémmizett szász polgárainak a házaiba.

1613 októberében a kolozsvári templomban az erdélyi rendek a török csapatok által is támogatott Bethlen Gábort választották fejedelmüknek (1613–1629) Báthory helyett, akit saját hajdúi néhány nap múlva Várad-Velencén meg is gyilkoltak. Békés építés nyugodt, később sokszor vissza is sírt, eszményített négy és fél évtizede vette kezdetét ezzel a választással.

Bethlen Gábor fejedelemnek, megválasztása után azonnal, saját helyzete megsziárdítása érdekében is meg kellett ígérnie Szeben átadását, s maga a tény, hogy néhány hónapos haladékot mégis sikerült elérnie, csak azt bizonyíthatja, hogy a fejedelmi székváros gyakorlatilag lakhatatlan volt, s ezt a körülményt a privilégiumaik helyreállítását joggal sürgető szászoknak is be kellett látniuk. A fejedelem és kísérete az 1614. év első hónapjaiban végül Fogarasba költözött, miközben lázasan dolgoztak a gyulafehérvári rezidencia védhetővé és lakhatóvá tételén is. Az országgyűlés megszavazta a vár építésére szolgáló adókat, 1614. március elsején „hazakerült” Báthory Zsigmond hatalmas Farkas ágyúja is, ami, úgy látszik, a fejedelmi hatalom jelvényeként követte Báthory Gábor fejedelmet Nagyszebenbe. Szalárdi János kihangsúlyozza, hogy a fejedelemnek elsődleges gondja volt a gyulafehérvári öreg templom, a székesegyház helyreállítása. Két nyugati tornyát hozatta helyre, sisakjukat zöld mázas cserepekkel héjaztatta, harangokkal és a korban újdonságnak számító csengettyűs órákkal látta el 1614-ben, illetve 1618-ban.

Elkezdődött a századforduló ostromaiban kiégett fejedelmi palota helyreállítása is. Ebben a folyamatban legalább két szakaszt kell megkülönböztetnünk: 1618–1619-ig inkább a helyreállításon volt a hangsúly, a következő évtizedben már a palota bővítésekkel összehangolt átrendezésén dolgoztak. Ma jobbára csak az igen látványos végeredményt vagyunk képesek felmérni: 1629-re az addig egyedüli, nyugati udvar helyett három belső udvaros, mintegy 200 x 60 métert kitevő alapterületen fekvő együttes körvonalazódott a székesegyház szomszédságában, amelynek homlokzatát az emeleti szint legnagyobb részén ma is szembetűnő háromszögű oromzatos ablakok, fölöttük ma már nem létező pártázatos („olaszfokos”) attika, a szintén átalakított földszinten pedig a mai érseki palota rusztikus kapuja jellemezte. E fölött a kapu fölött toronyszerű „nyári ház”, filagória is állott. A belsők festett és Erdélyben először itt feltűnő stukkós dekorációjáról többnyire csak írott forrásaink emlékeznek meg, néhány korabeli stukkódíszes boltozat az egykori középső udvar emeletén maradt fenn. A fejedelem hálósobáját a Teremtés történetének mozzanatait bemutató falfestmények díszítették, tartalmukat Martin Opitz 1623 előtt megfogalmazott epigrammái magyarálták. Az audienciás házat, a palota akkoriban kialakított, színes török csempével díszített falú, stukkós boltozatú és mértánias padlójú, háromablakos fogadótermét a következőképpen írja le egy késői, 17. század végi forrás:

„Ebből nyílik az bolthajtásos házra vas sarkokon, pántokon forgó, vas ütközős, bévonós, bécsi záros, fordítós és kulcsos rakott diófa ajtó, melyben levő bokály kemence jó [...], az falai mindenik felől bokályosok, bolthajtásán sokféle figurákkal cifráztatott, az körülötte lefüggő rósák aranyasok, az bolthajtásnak közepin nagyon egy aranyas címer, pádimentuma pedig hársfa közé alabástrom kövekből ragott, vadnak ezen háznak ablaki három, kékes üvegesek [...].”²³ Ezeknek az átalakításoknak az árnyait és színvonalát értékelve írja Szalárdi, hogy „Sok volna előszámlálni az építésben való telhetetlenségét, azt pedig mindenütt nagy pompás és szintén királyi nagy

kiterjedt fundálásokkal ...”, s nevezi egy másik helyen az együttest a királyi udvart jelentő latin szóval *regiának*.²⁴

A vár, a palota és a külváros vízellátását Bethlen egy föld alatti, égetett agyagcsövekből összerakott, mintegy 3,5–4 kilométeres vízvezeték révén oldotta meg, amely a napnyugati szőlőhegy forrásainak vizét szállította a külváros, a vár és a palota csorgóiba. Az 1624-ben elkezdett munkálatokat a korszak végéig folytatták, 1639-ben már csorgó működött a fejedelemszony lakosztályában, s vize Lorántffy Zsuzsanna függőkertjét is táplálta a nyugati bástya töltésén, az 1650-es évek elején pedig Giovanni Fontanici (Johannes Laureta Venetus) valamilyen vízművet, szökőkutat (Wasserkunst) is épített.

A vár védelmére olaszbástyákat terveztek építeni. A délnyugati sarokban ma is álló, hatalmas, a váradi nagy bástyákhoz fogható méretű, 120 méteres homlokfalú bástyát a fejedelem építtette 1618 és 1627 között, a délkeleti, valamivel kisebb s ma már csupán egyetlen homlokfal-részletében szemlélhető bástyát a Szász Egyetem költségén emelték. A vármegyéék és a székely székek által vállalt másik két bástya nem készült el, hihetőleg azért, mert az 1630-as évekre nyilvánvalóvá vált, hogy hatékony védelmet ezek a bástyák sem biztosíthattak a környező magaslatokról tűz alá vehető, ivóvizétől bármikor elvágható, szárazárka miatt pedig könnyen alá is aknázható védőöví várnak. Az 1658-as török–tátár betörés idején így már meg sem kísérelték a fejedelmi székváros kilátástalan védelmét.

Gyulafehérvár újjáépítése Bethlen Gábor korában a pusztítások nyomainak a felszámolásával kezdődött. A pusztán álló, romos, gazdátlan házakat becsértéken sajtíthatták ki az odaköltöző emberek. Később országgyűlési határozatok kötelezték a háztulajdonosokat, hogy ingatlanjaikat rendbe hozzák, és hogy tűzvéstől is védő, cserepes héjazattal lássák el, de arra is van támpontunk, hogy a fejedelem és olasz építész, Giacomo Resti valamilyen városrendezésről is álmodott. Az országgyűlésen részt vevő rendek gyulafehérvári házait utcák szerint szándékoztak elkülöníteni.²⁵ Ha ebből az utópika elképzelésből nem is valósult meg semmi, kétségtelen, hogy a város ékességét és a fejedelmi reprezentációt kellett szolgálnia a Collegium Academicum új épületének. Ezt az intézményt születésekor, 1622-ben a felégetett „heidelbergi akadémia” helyettesítésére hozta létre a fejedelem, de a felvidéki hadjáratok hatalmas kiadásai közepette a Báthory Gábor által már előbb kisajátított s a református egyháznak adományozott egykori jezsuita kolostor és iskola épületeiben helyezte el, s csupán uralkodásának utolsó éveiben, 1627-től vetették meg a Szent György-kapu közelében, „tágasabb és alkalmasabb helyen a legfenségesebb kollégium alapjait”. Ennek az épületnek mintegy harmada készült el 1629-re. Későbbi forrásból derül ki, hogy a ma is álló, rangos emeletes épületnek a belső udvarát nyugat felé záró, éppen a könyvtárnak és előadótermeknek szánt kereszt szárnyánál akadt el a munka. A várépítéshez hasonló módon, középítkezésként I. Rákóczi György fejedelem is folytatta ezt a munkát 1638–1639-ig.

A gyulafehérvári vár erődítményei és a váradi Földbástya/Bethlen-bástya (1618–1627)²⁶ mellett Bethlen Gábor akaratából egészült ki Fogaras várának még Báthory Boldizsár által építtetni kezdett külső védőöve három további olaszbástyával, ezek 1629-re fel is épültek. Kisebb jelentőségű építkezésekről szólnak a forrásaink Huszt, Kővár és a törököknek 1616-ban átadott Lippa helyébe lépő Borosjenő várával kapcsolatban.²⁷ Szamosújváron két alkalommal is építkeztek, előbb egy falszorost építtetett újra a fejedelem (1618), később pedig, 1628–1629-ben a kaput oldalazó félbástyát alakították a sienai Giovanni Landi építész tervei szerint.²⁸

A „nagy fejedelem” uralkodásának és izzlésének legjelentősebb emlékei az általa építtetett vagy átalakított kastélyok.²⁹ Ezek a szabályos alaprajzú, belsőudvaros, olaszbástyát utánzó saroktornyos nagy épületek az olasz késő reneszánsz építészeti

teoretikusainak az elképzelésein alapulnak, s az erdélyi reneszánsz kastélyépítéssel emlékeinek legjelentősebb összefüggő vonulatába tartoznak. Az 1615-ben elkezdett alvinci kastély a sorozat kiindulópontja: a Fráter György által kastéllá alakított domonkos kolostor épületét helyettesítették egy mintegy 80 méteres ellipszisbe írható hatszögre és hat saroktornyosra tervezett épülettel, amelynek 1617-ig azonban csupán négy szárnya és négy toronybástyája épült meg, később már lemondtak a terv kiteljesítéséről. A földszinten ikerablakokkal, az emeleten háromszögű oromzatos ablakkeretekkel díszítették a homlokzatait 1623 táján, kapuépületére pártázat/olaszfokok kerültek, reprezentatív termeit pedig 1629–1630-ban festett kazettás mennyezetekkel ékesítette Mezőbándi Egerházi János.³⁰ 1629-ben a fejedelmi lakosztályban szállásolták el II. Ferdinánd király követét. Az alvinci együttesnek mintegy kétszerepe a váradi várban építeni kezdett, a várfalak határolta szabályos ötszöggel koncentrikusan megfelleltetett ötszögű, belsőudvaros és öt, bástyaszerű saroktoronnyal tagolt emeletes palota terve, amelynek építése a vár török megszállásáig, 1660-ig folytatódott. Bethlen Gábor életében a nyugati és a déli, bejárati szárny, valamint a hozzájuk tartozó bástya alakú, homlokoldalaikon négy-négy ablaktengelyes saroktoronyok készültek el (ezek közül ma már csak a déli áll épen). A nyugati szárnynak a legutóbbi évek folyamán részben restaurált emeletes homlokzatát a Gyulafehérvárról és Alvincről ismert oromzatos ablakok díszítették, ilyen ajtókeretek kerültek elő a pompás, velenceies késő reneszánsz falképekkel és állatokat ábrázoló stukkódomborművekkel díszített földszinti termeiben is.³¹ Ezek valamilyen „sala terrena” funkciót tölthettek be a várnak azon a részén, amely előtt, a külső udvaron a Kolozsvári testvérek Szent Lászlót ábrázoló lovasszobra állott. A palota ma csupán felmérésből ismert főkapuja nemcsak formájában, méretében is egyezett a gyulafehérvári palota ma is álló kapujával. Az előbbi két együttes rokonítható a csupán régi alaprajzból ismert balázsfalvi, illetve a jelenleg is álló radnóti kastéllal. Korábban is létezett kisebb épületek átalakítását mindkét esetben Pécsi Simon, Bethlen kancellárja kezdte el 1617 táján, s a fejedelem folytatta 1626 és 1629 között. Olaszbástyákat utánzó, négy saroktornyos, belsőudvaros elrendezésük, háromszögű oromzatos ablakaik és pártázatuk³² kapcsolja ezeket Bethlen Gábor fejedelem és olasz építésze előbb említett építkezéseikhez, formáik pedig divatot teremtettek, mert hasonló kastélyokat emeltek a fejedelem főemberei is, Mikó Ferenc Csíkszeredában (1623), Lónyai Zsigmond krasznai főispán Aranyosmeggyesen (1626), Haller István Fehéregyházán (1626), Lázár István (1631) pedig Gyergyószárhegyen. E tervek szerzője lombard építész, a veronai Giacomo Resti lehetett, akinek – mielőtt 1615-ben Erdélybe szegődött volna – szerepe lehetett Forgách Zsigmond kassai főkapitány, később nádor gácsi (Holic, Szlovákia), Forgách Ferenc esztergomi érsek tavarnoki (Tovarníky, Szlovákia) és Daróczy Ferenc szepesi kamarai elnök deregnyői (Drahnov, Szlovákia) kastélyának (1613) a tervezésében.

Fogarason a régi, középkori várat Báthory Boldizsár alakította lakóépületté 1594 előtt. Ezt az együttest bővítette tovább Bethlen Gábor 1617 táján, amikor két emelettel felmagasította a Vörös Tornyt, a loggiás szárny pedig olaszfokos pártázatot kapott. Brandenburgi Katalin jegyajándékaként tovább alakították és bővítették-szépítették ezt az együttest, melynek stukkódíszes és Bethlen-címeres mennyezeteit említik a korabeli összeírások.

Nyomtalanul elpusztult a Gyulafehérvár szomszédságában fekvő kisleludi kastély. Még Kovacsóczy Farkas, Báthory Zsigmond kancellárja építtetett az Ompoly partján egy udvarházat, amelyet Bethlen Gábor alakíttatott át első felesége, Károlyi Zsuzsanna, majd pedig Brandenburgi Katalin számára, és amelyet *királyi bőkezűséggel díszített* – „regali munificentia exornavit” –, ahogyan forrásunk fogalmaz.³³

Bethlen Gábor fejedelem többnyire befejezetlenül maradt építkezéseit I. Rákóczi György (1630–1648) folytatta.³⁴ Gyulafehérvárott a fejedelmi palotát keleten, a palota ún. Istálló-udvarán az országgyűlés számára kialakított reprezentatív nagy teremmel és a szomszédjában elhelyezett táblaházzal – a fejedelemség legfőbb törvényszékének a termével – egészítette ki (1643). A Diéta-terem az alatta húzódó szárnyra és a hozzá ragasztott, a külvilág felé nyíló, hat-hat árkád közé fogott kapura támaszkodott. Bábos díszlépcsője a kapualj udvari kijáratánál nyílt. A palota ellenkező, nyugati végén a fejedelmi kincstár, ruhás-, azaz „csuhadárház” és a féltett levéltár kapott helyet. Emeletén a Sárospatakon ma is látható, „függőlábas” – gyámokra támaszkodó – zárt erkélyek nyíltak a függőkert felé; a fejedelemasszony lakosztályát pedig ki is terjesztették a bástya északi füléig, hogy Lorántffy Zsuzsannának és „leányasszonyainak” közvetlen kijárása legyen a szőlőt, barackfákat nevelő kertre. A Bethlen Gábor idejében épített pártázatot részben, mivel nem sikerült a mögötte húzódó alacsony tetőket szigetelni, Váradon és Gyulafehérváron is visszabontották.

Bethlen Gábor életében ugyan már újraindult az ágyúöntés a Kendervárban, pontos adataink ennek a manufaktúrának a működéséről azonban csupán 1631-től vannak.³⁵ A 17. század végén, évtizedekkel az ágyúöntés megszűnése után még mindig emlegették az olvasztókemence hatalmas kéményét. A *Collegium Academicum* építése, úgy tűnik, 1639 után abbamaradt. A vitatkozásokat valószínűleg az egykori jezsuita templomban rendezték. A váradi fejedelmi palota kiépítése is folytatódott, uralkodásának végére a tervezett ötszögnek valószínűleg már csak egyetlen oldala maradt beépítetlen. Udvarházakat építtetett Görgényszentimrén és Mezőörményesen, az ő átalakításai határozzák meg Gyalu és a dévai Magna Curia mai alakját. Támogatásával épültek újjá Fogaras, Kolozsvár, Dés és Torda református templomai, Váradon, Déván és Fogarason akkor épültek ki az udvari kápolnák.³⁶ Az elpusztult váradi udvari templomot még leírásból sem, a dévait korabeli leírásból ismerjük, egyedül a fogarasi udvari templom maradt fenn a várbeli palota audienciás háza alatt. Ezt 1640-es ajtókerete, szószerének 1639-es gyámkövei meg gyámokra támaszkodó fiókos dongaboltozata keltezi. Régi rajz bizonyítja, hogy kőkeretes kerek ablakai voltak, s ilyen ablakokat említenek a dévai templommal kapcsolatban is. I. Rákóczi Györgynek kivételes gondja volt Fogaras, Déva, Borosjenő, Székelyhíd, Pocsaj, Szamosújvár, Kővár és Görgény várainak az erősítésére és felfegyverzésére is. Úgy tűnik, hogy a tüzéség korabeli fejlődése tette szükségessé e várak igen költséges és munkaigényes, de nem mindig látványos modernizálását.

II. Rákóczi György (1648–1660) építkezései közül csupán a radnóti kastély fejedelmi igényeknek megfelelő befejezését, továbbá a kolozsvári református kollégium új, emeletes épületének a felépítését emelnénk ki itt. Mindkettőt Agostino Serena, a fejedelem velencei építésze tervezte.

Az 1658-at követő katasztrofális pusztítások után jóformán mindent előlről lehetett volna kezdeni. A fejedelmi család és udvara Apafi Mihály (1661–1690) korában többnyire Radnót, Ebesfalva és Balázsfalva kastélyaiban vagy a fogarasi várban lakott. Gyulafehérvár palotáját az 1670-es évekre valamennyire helyreállították ugyan (az ebédlőpalota kazettás mennyezetét Apafi-címer díszítette), de a fejedelmi udvar huzamosabban nem tartózkodott ott. Kétségtelen mégis, hogy az 1658-at megelőző korszak építkezései képviselik továbbra is a mércét, s nem lehet véletlen, hogy ebben az új helyzetben a két Rákóczi fejedelem gyalui kastélya válik mintájává a nagy hatalmú Bánffy Dénes bonchidai építkezésének.

Az előbbieken vázlatosan áttekintett fejedelmi építkezések sorozatát mennyiségileg a két hatalmas szomszéd közé ékelt Erdély védelmére emelt várak, erősítmények uralják.

Ami energia az időnként nagyon is éles politikai változások közepette fennmaradhatott, azt saját rezidenciáik, elsősorban székvárosuk és a birtokaikon álló kasté-

lyok építésére, szépítésére és korszerűsítésére fordították. A fejedelmi reprezentáció igényei jelentős mértékben megváltoztak Izabella királyné püspököktől öröklött „palotája” és a Bethlen–Rákóczi-kor palotájának vagy kastélyainak a kortárs európai rezidenciákkal versengő együttese között. Ezek az aránybeli változások kétségtelenül a reneszánsznak az életformát is átalakító változásaival, a lakó- és reprezentatív szerepet betöltő terek látványos sokszorozódásával, illetve elkülönülésével összefüggésben mentek végbe.

A harmadik törekvés, aminek tájainkon szokatlan arányait nem kis csodálattal érzékeljük, az iskoláztatáshoz kapcsolódik: az a kevés, amit az iskolákról tudunk, s az, ami napjainkra megmaradt belőlük, mutatja, hogy Erdély fejedelmei következetesen, rendkívüli erőfeszítések révén törekedtek a társadalom számára nélkülözhetetlen értelmiség hazai képzésére alkalmas, igényes főiskolai oktatás létrehozására.

■ JEGYZETEK

1. A téma egészét tárgyalja: Mikó Árpád: *Reneszánsz művészet a széthullott országban*. In: Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. (Egyetemi Könyvtár). Corvina, h. n. 2001. 284–296; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. TLA–Polis, Bp.–Kvár, 2003, 2006²; Kovács András: *Acta Transilvaniae in epoca principatului*. In: *Istoria Transilvaniae*. II (de la 1541 până la 1711). Coord. Ioan Aurel Pop, Thomas Nägler, Magyar András. Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005. 329–342; Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Corvina, Bp., 2009.
2. Gyulafehérvárra és az ottani fejedelmi építkezésekre: Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kvár, 1996. 276–294; Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. In: *Erdély és Patak fejedelemszonya, Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*. II. Szerk. Tamás Edit (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41. sz.) Sárospatak, 2000. 63–96; Kovács András: *Gyulafehérvár; az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Balassi Kiadó, Bp., 2005. 235–258; Kovács András: *„Farkas az én nevem...” A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyüöntés kezdeteinek történetéhez*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából Ú.S. II(XII)(2007). 157–172; András Kovács: *Gyulafehérvár, Site of the Transylvanian Princely Court in the 16th Century*. In: *Studies in the History of Early Modern Transylvania*. Ed. by Gyöngy Kovács Kiss. (Atlantic Studies on Society in Change No. 140. Editor-in-Chief Ignác Romsics. Founder Béla K. Király / East European Monographs no. DCCLXXXVI Distributed by Columbia University Press, New York. 2011. 319–358.
3. P. Kovács Klára: *Itáliai építész „az ellenkirályok” szolgálatában. Domenico da Bologna életrajzához (1540)*. Erdélyi Múzeum 74(2012). 3. sz. 103–115; P. Kovács Klára: *Cetatea din Gherla. Fortificația și centrul domeniului princiar între 1539 și 1687*. Anuarul Institutului de Studii Italo-Române / Annuario dell'Istituto di Studi Italo-Romano, VI(2009). 199–231; P. Kovács Klára: *A szamosújvári vár Martinuzzi-palotája*. In: Feld István – Somorjay Sélysette (szerk.): *Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai*. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére. Castrum Bene Egyesület–Historiaantik Könyvesház Kiadó, Bp., 2008. 75–90.
4. *A marosillyei Veres-bástya*. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források. II. Szerk. Kovács András) Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2004.– <http://www.mek.oszk.hu/07700/07706/index.phtml>
5. Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958. Történeti Források 81.sz.
6. Szamosközy István: *Történeti maradványai*. Kiadja és bev. Szilágyi Sándor. I–IV. (MHH Script. 21, 28–30.) Bp., 1876–1880. III. 39–40; A földszinti részén jelenleg a Főegyházmezei Múzeum található. A püspöki palota korai magja lehetett ez az épületrész, emelétről először Várdai Ferenc püspök idejében olvassunk. „Palotáját” – reprezentatív nagytermét hídszerű átjáró kötötte össze a székesegyházban ma is meglévő Várdai-lépcsővel. Vö. Balogh Jolán: *Erdélyi renaissance*. I. Kvár, 1943. 252–253; Sarkadi Márton: *s folytatva magát a régi művet*. *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*. TLA, Bp., 2010. 103–104.
7. Vö. Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Corvina, Bp., 2009. 171–172.
8. Mikó Árpád idézett magyar fordítását a helyiségekre vonatkozó részlet: *„triclinia, caenationes cubaculaque ornavit”* – általam javasolt értelmezésével kiegészítve vettem át.
9. Dr. Daniela Marcu-Istrate régész megállapítása.
10. A gróf Batthyány Ignác püspök által 1786-ban átépített és bővített szárnyban, az egykori fejedelmi palota déli szárnyának csonkjában.
11. A legutóbbi restaurálás során Asztalos György és munkatársai feltárták e kereteknek a bekarcolások többségét tartalmazó, a falsíkra merőleges belső felületeit is. A keltezhető bekarcolások ugyan csak a 16. század végéről (1599) származnak, ilyen ablakoknak azonban egyetlen párhuzamával sem találkozunk a Báthory-kor építkezésein. Másodlagos beépítésben a legkülönbözőbb helyekről kerültek elő ilyen ablakok töredékei.
12. Tény viszont, hogy Izabella halálát követően János Zsigmond már az északi és keleti szárny helyiségeit lakta.
13. Kovács András: *L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea*. In: *Omaggio a Dinu Adameșteanu* (Bibliotheca Ephemeris Napocensis) a cura di Marius Porumb. Ed. Clusium, Cluj-Napoca, 1996. 253–258; Kovács Klára: *Nagyvárad. Vár*. (Erdélyi Műemlékek 41), Transylvania Trust–Kriterion, Kvár, 2005.

14. A 16. századi erdélyi várépítészetre P. Kovács Klára: *Planimetria cetății bastionare de la Satu Mare în context European*. *Ars Transsilvaniae* 19(2009). 27–35; Klára P. Kovács: *Bastion-system Fortification in the 16th. Century Transylvania*. 359–395; P. Kovács Klára: *A szatmári vár alaprajzának lehetséges előképei és hatása a Kárpát-medence kora újkori várépítészetére*. In: Orbán János (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészeite 1690–1848 között*. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. EME – Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely–Kvár, 2011. 41–55.
15. Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetem könyvtár története és állományának rekonstrukciója, 1579–1604*. Szeged, 1991. 6–9. (Erdélyi könyvesházak. I. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1. Szerk. Keserű Bálint); Kovács András: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. 281/22. jegyz.
16. A mai római katolikus plébánia.
17. „Academiam solemnibus privilegiis instructam, quod superiores Hungariae reges vel florente regni statu ignaviter praetermiserant, Sebesi vicino Albae Saxonum oppido condere in animum induxerat, eamque ob causam Caelum Secundum Curinem, virum doctissimum Basilea aliosque item ex Italia et Germania evocare ad artes profitendas decreverat, nisi tam praeclarum optimi principis propositum, momento temporis mors dissipasset.” Szamosközy István: *Történeti maradványai*. I. 112. Az egyetemre vonatkozó terv komolyságára nézve újabban felmerült közvetett adalékok képvisel Gyulai Mihály tanácsúr Medgyesen, 1570. január 5-én kelt végrendelete. Vö. *János Zsigmond Királyi Könyve*. 1569–1570, mutatókkal és jegyzetekkel regesztában közléteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó: *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*. I. Szerk. Jakó Zsigmond. Kvár, 2003. 238. sz. (Erdélyi Történelmi Adatok VII/1).
18. Klára P. Kovács: *Bastion-system Fortification in the 16th. Century Transylvania*. 373–374
19. Kovács András: *A kolozsvári Farkas utcai templom és kolostor jezsuita korszaka*. In: *Erdély reneszánsza*. A 2008. október 8–11. közötti konferencia előadásai. Szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület. (I–II. kötet) Kvár, 2009. 100–110, Rez. II. 372, Abstract II 382, Kk. 4.1–4.6. II. 399–403; Balázs Mihály: *Vissza a forrásokig. A szegedi egyetem első elődjéről*. Szeged (18)2006. 9. sz. 30–37; Molnár Antal: *Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-egyetem”?* In: Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Nyitott Könyv, L'Harmattan, Bp., 2009. 29–48; Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. I–II. közl. és *Oklevéltár*. Erdélyi Múzeum 23(1906). 169–193, 249–263, 319–320, 342–386. nyomán szokás a szakirodalomban, de főleg a népszerűsítő írásokban a kolozsvári „Báthory-egyetem” megalapításáról, továbbá általa talált és közzétett olasz metszet alapján magáról az egyetem épületéről is beszélni. Az előbb említett célkitűzést Báthory István király kétségtelenül megfogalmazta, teljesítésére azonban sem 1588 előtt, sem 1594 és 1603 között nem jutott idő, az „egyetem épületét” ábrázoló bolognai metszetnek pedig semmi köze a valósághoz, s csak azok figyelmét hajtlandóak azonosítani az egyhajós Farkas utcai templommal és a vele átellenben ténylegesen felépült földszintes iskolával. Hasonlóképpen Báthory István király türelmetlenségének a csillapítására készült a földszintinél nagyobb emeleti kiterjedésű kolozsvári szeminárium épületének a terve és költségvetése.
20. Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI század*. Bp., 1985. 267–268.
21. Balogh: i. m. 352.
22. Balogh: i. m. 241–242.
23. Kovács András: *Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiség-tárából. I(XI)(2006). 166/20. jegyzet.
24. Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikája*. S. a. r. Szakály Ferenc. Bp., 1980. 96. 300–301.
25. *Egy nagyhatású észak-olasz építész – Giacomo Resti (aktív 1600 után – megh. 1637)*. Korunk, III folyam, 2008/7. 52–59. – www.89.42.110.12/oldal.php?ev=2008&honap=7&cikk=5096
26. Kovács Klára: *Bethlen Gábor váradi emléktáblája*. Erdélyi Múzeum 65(2003). 3–4. sz. 63–66.
27. Marosillye Bethlen István birtoka lett 1614 után, a kis végvár erődítéseinek ma nehezen rekonstruálható alakítása azonban középkorinak számított.
28. A fejedelem feltételezett dévai építkezését adatokkal nem tudjuk alátámasztani, a Bethlen Gábor címerével is díszített szobeni Soldisch-bástya meg a kolozsvári Szabók tornya pedig városi építkezések voltak.
29. Kovács András: *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk., 1980. 77–98, 277–280. – <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5136>
30. Kovács András: *Báthory Ignác püspök és az alvinci kastély*. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiség-tárából. Ú. S. III–IV(XIII–XIV) (2008–2010). 185–190.
31. Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. I–II. (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2. A Magyar Tudományok Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Kiadványai. Szerk. Aradi Nóra) Bp., 1982; Kerny Terézia (szerk.): *Várad költőredékek*. Bp., 1989; Emódi Tamás: *Adalékok az erdélyi késő reneszánsz fejedelmi palotabelső művészetéhez*. In: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Szerk. Sarkadi Nagy Emese et al. EME–ÉGA, Kvár, 2011. 115–138.
32. B. Nagy Margit: *Reneszánsz pártázatok*. In: B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Buk., 1970. 60–72.
33. Josephus Trausch: *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive annales hungarici et transilvanici...* P. I. Coronae, 1847. 309.
34. Építkezéseire és azok irodalmára Kovács András: *I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről*. 63–96.
35. Makkai László: *I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez*. Hadtörténeti Közlemények 1954/2. 110–135. és *Adatok I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez*. Okmánytár. Közl. Makkai László. Hadtörténeti Közlemények 1954/2. 245–259.
36. Kovács András: *A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén*. In: Bubyák Orsolya (szerk.): *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Bp., 2010. 143–152.